

सम्भनाको अवशेषमा रेडियो

सुरेश रानाभाट

पश्चिम नेपालको मध्य पहाडमा मेरो गाउँ विशाल पानीजहाजभैँ थपक्क बसेको छ । तनहुँ जामुनेको उक्त थान्सिङ गाउँबाट हेर्दा उत्तरतिर देखिने लहरै उभिएका नीलगिरि, धौलागिरि, माछापुच्छ्रे, अन्नपूर्णा र गणेश हिमालले जीवनमा हाँसेर बाँचन सिकाइरहन्थे । आकाश छुन उचालिएका अग्ला लेकहरूले उच्च बन्ने सन्देश दिइरहन्थे । दक्षिणी भेकका हरिया पहाडहरूले जीवनको हराभरालाई सङ्केत गरिरहन्थे । पहाडको फेदीबाट पृथ्वीराजमार्ग यातायातका साधन कुदाउँदै पोखरा-काठमाडौँ ओहोरदोहोर गरिरहन्थ्यो । हिमालको छाती चिरेर बगेका सेती र मादी नदी दमौलीमा भेट हुन्थे । एउटै हिमालय पर्वतबाट बगेका यी नदीहरूको यात्रा उत्तर र दक्षिण भए पनि दोभानले यिनीहरूको मेललाई छुट्ट्याउनै सक्दैनथ्यो । पहराका काखबाट हामफाल्दै भरेका भरनाहरू यिनै नदीमा गएर मिसिन्थे । हिउँदको समय फाँटमा डम्म कुहिरो लाग्थ्यो । पहाडबाट हेर्दा कुनै समुद्र जस्तो देखिन्थ्यो । मनै त हो, पोखरीमा भैँ भवाम्म हाम फाल्ने लहड चल्थ्यो । तरेली परेका पहाडी सुर्काहरू, रसिलो फाँटबेसी, वनजङ्गलले बालाजोवनमा अचम्मको

मितेरी लगाएका थिए । प्रकृतिको छायाँ र संस्कृतिको मायामा दुःखी तर सन्तुष्ट ग्रामीण जीवन खुसीपूर्वक बाँचिरहेको थियो ।

सखारै चराहरूले रुखका डालीमा बसेर उज्यालोको गीत गाउँदा, कुखुराका सुनौला भालेहरूले खोरभित्रैबाट घमाइलो विहानको सङ्केत गर्दा, परेवाको घार्रघुरले शान्ति कोरल्दा, हजुर्वाको सिरानीमाथि भुण्डिएको रेडियोमा उस्ताद स्व. गोविन्दलाल श्रेष्ठले रचना गरेको शङ्खध्वनिको गुञ्जन थपिन्थ्यो र उषाकालीन समय नै मोहनी लाग्दो हुन्थ्यो । रातको साम्राज्यमा चुपचाप मौन बस्ने चरा, कुखुरा, परेवा र रेडियोले विहानको समयलाई कसरी चिनेका होलान्— मलाई अचम्म लाग्दथ्यो ।

हाम्रो गाउँमा ९५ घरधुरी थिए । हावापानीको दृष्टिले गाउँको बस्ती अब्बल र घना थियो । फाँटमा औलो लाग्छ भनेर पुर्खाहरू आदिमकालदेखि नै गाउँमा जमेर बसेका रहेछन् । गाउँका अधिकांश घरहरू दुईपाखे ढुङ्गे छानाका, बार्दली भएका, भित्तामा रातोमाटो गेरु, सेतोमाटो कमेरो र भ्यालढोकामा कालो खोटो लाएका हुन्थे । घरहरूले पनि प्राकृतिक लाली, क्रिम र गाजल लाउँदा लाग्थ्यो यिनीहरू घर होइनन् सुन्दर पुतली हुन् । गाउँको लाहुरे संस्कृतिलाई निरन्तरता दिन उमेर पुगेका अधिकांश तन्नेरीहरू ब्रिटिस सेना, भारतीय सेना र नेपाली सेनामा भर्ती हुन घरको माया मारेर जान्थे । प्रत्येक घरधुरीबाट एक न एक छोरानाति लाहुरे थिए । कुनै-कुनै घरबाट त पाँचजना छोरा एउटै पल्टनमा भर्ती भएका थिए । तर आश्चर्य ! छ जना छोराका धनी हाम्रा हजुर्वाका चाहिँ एकजना छोरा पनि कुनै पल्टनमा लाहुरे थिएनन् ।

लाहुरेहरू परदेशबाट छुट्टीमा घर आउँदा भरियाका साथ रेडियो घन्काएर आउँथे । भारी विसापपछि आँगनमा जम्मा भएका केटाकेटीलाई चक्लेट र मिठाई बाँड्थे, सँगसँगै थाहै नपाउने गरी लाहुरे बन्नुपछि भन्ने सपना पनि बाँड्थे । लाहुरेहरू रेडियो/टेप बजाउँदै, गाउँघर डुल्दै, इष्टमित्र र प्रियजनहरूसित भेट्दै दुई-चार महिनाको छुट्टी बिताउँथे । परदेशबाट ल्याएको रेडियोलाई दमाई दाइकहाँ लगेर मखमलको खोल हाल्न लगाउँथे र भोलाभैँ काँधमा भिरेर हिँड्थे ।

रेडियोले हाम्रो घरमा पनि तीसको दशकतिर प्रवेश पाएको थियो । बुबा दिल्लीबाट घर आउँदा फिलिप्स रेडियो साथमा ल्याउनुभएको थियो । रेडियो घरमा आएको क्षण टोलछिमेकका मान्छेहरू जम्मा भएका थिए । त्यो रेडियो सधैं हजुर्वाको सिरानीमाथि भुण्डिरहन्थ्यो । हामी केटाकेटीहरूका लागि त्यो आकाशको फलजस्तै थियो । हजुर्वाका छुन नपाइने तीन चीजमध्ये रेडियो,

चशमा र औषधिको दराज थियो । केटाकेटीले ती तीन चीज क्रमशः बिगार्छन्, भाँच्छन् र खान्छन् भनेर उहाँ सतर्क हुनुहुन्थ्यो ।

पहाडी गाउँको पानी पँधेरो, जान आउन एकघण्टा लाग्ने दूरीमा थियो । सहरमा पढ्न गएकाहरू, विदेशमा लाहुरे भएकाहरू पनि घरमा आउँदा डोकोनाम्लो मिलाएर तामेगात्रीमा पानी लिन गाउँभन्दा तलको पँधेरोमा जान्थे । त्यहाँ जाँदा र पानी बोकेर फर्कदा डोकोमाथि रेडियो पनि हुन्थ्यो । मेलापात गर्दा, गोठालो जाँदा, बेंसीको रोपाइँ र धानपराल गर्दा पनि रेडियो हुनेखानेहरूको श्रमको साथी बन्थ्यो ।

लाहुरेहरू छुट्टी कटाएर जाने बेलामा आफूले ल्याएको रेडियो 'सेकेण्ड ट्याण्ड' मूल्यमा बेच्चे र फेरि अर्को छुट्टी आउँदा त्योभन्दा राम्रो ल्याउँथे । टेपरिकर्ड बजाउने सोख भएकाहरू ब्याट्री पनि ल्याउँथे । गाउँमा गजबको रेडियो संस्कृति मौलाएको थियो चालीसको दशकताका । दमाई दाइहरू पनि कलमा कपडा सिउँदै रेडियो सुनिरहेका हुन्थे । कामीदाइहरू आरनमा विष्ट र बराजुका कृषि औजार अर्जाप्दा पनि रेडियो घन्काइरहेका हुन्थे । यताउता गर्दा पनि रेडियो निःशुल्क सुन्न पाइन्थ्यो गाउँमा ।

बिजुलीको तार नपुगेको मेरो गाउँमा टुकीको सलेदो र लालटिनको दार बालेर चेतनाको उज्यालो पढ्नुपर्थ्यो । सूचना र सञ्चारको घाम नलागेको ठाउँमा अखबार होइन रेडियोको खबर सुनेर देश-देशावरका घटना र समाचार बुझ्नु पर्थ्यो । रेडियोमा समाचार पढ्ने प्रवीण गिरी, ध्रुव थापा, सुमन खरेल, कृष्णा ताम्राकार र गोपाल बस्नेतको स्वरले मलाई अचम्मै आकर्षित गरेको थियो । मैले हजुर्बालाई किताबको पाठ पनि स-स्वर पढेर सुनाउनु पर्थ्यो । कहिलेकाहीं ठाउँ-ठाउँमा अड्कँदै पढ्दा समाचार वाचकको उदाहरण दिएर त्यसरी पढ्नुपर्छ भन्नुहुन्थ्यो । सानो छँदा रेडियो सुनेर जानेबुझेको कुराले अहिलेसम्म पनि गाढा प्रभाव पारिरहेको छ । बाल्यकालका यी सम्झनाका डोबहरू मनमा अमीट बनेका छन् । *बाल कार्यक्रम*को 'आओ प्यारा-प्यारा भाइबहिनीहरू रेडियो नजिक' ले मस्तिष्कमा डेरा जमाएको थियो । *विज्ञान प्रविधि* कार्यक्रममा पठाएका प्रश्न 'आलुको बोटमा गोलभेंडा किन फल्छ', 'आकाशबाट वर्षादका बेला माछा किन भर्छन् ?' आदिको उत्तर पाउँदा र रेडियोमा आफ्नो नाम आउँदा भुईंमा खुट्टा हुँदैनथ्यो ।

मेरा हजुर्बा स्थानीय वैद्य हुनुहुन्थ्यो भने पञ्चायती राजनीतिमा पनि उहाँको सक्रिय सहभागिता थियो । त्यसकारण हाम्रो घरमा रेडियोको समाचार सुन्न, चिया पिउन, गफ गर्न, विरामी जाँच्न, औखति खान मान्छेहरूको धुईरो लाग्थ्यो ।

रेडियोमा समाचारबाहेक अरू कुरा सुन्न मलाई छुट थिएन । कहिलेकाहीं हजुर्बा नहुँदा अन्य मनोरञ्जनमूलक एकाध कार्यक्रम पनि सुन्थेँ । समाचारका अतिरिक्त साहित्य संसार, विज्ञान तथा प्रविधि कार्यक्रम सुन्न इच्छुक हुन्थेँ । पढ्ने मान्छेले रेडियो सुन्यो भने गृहकार्य गर्दैन भनेर मलाई बार्दलीमा पढ्न पठाउनुहुन्थ्यो हजुर्बा । तर म उहाँलाई ओखति घोट्नु सघाउँछु भन्ने निऊँ पारेर रेडियोका नजिक आएर बस्थेँ । ओखति घोट्दै, मान्छेहरूका गफ सुन्दै रेडियो सुन्नुको मजा अर्कै हुन्थ्यो । उता हजुरआमालाई भान्सामा चिया पकाउन भ्याईनभ्याई हुन्थ्यो । स्कूल जान नौ बजे नै हिँड्नु पर्ने हुनाले सधैं तात्तातै भात खाएर कुद्ने गर्थेँ म ।

प्राकृतिक जनजीवनको स्वर र रेडियोको सङ्गीतले मलाई पनि तान्दै लगेको थियो । जुनेली रातमा रेडियोबाट बजेका गीतलाई सुसेली हालेर हिँड्नुको आनन्द अहिले कहाँ पाउनु ? रोदीघरमा बग्ने मादलमा पनि तन्नेरीहरू रेडियोबाट बग्ने लोकगीतका भाका मिलाउँथे । लोकगीत गाउँबाटै रेडियोमा गएर रेडियोबाटै गाउँमा आउँथ्यो । गोठालो जाँदा बालसखाहरू मुरली बजाएर गीतका धुन उन्थे । सूचना र मनोरञ्जन दिने साधन नै बनेको थियो रेडियो गाउँघरका लागि । पोखरा बाटुलेचौरका जनकवि केशरी धर्मराज थापा हजुर्बाका परिचित र चिनारु समकालीन रहेछन् । उनले रेडियोमा गाएका गीत बज्दा हजुर्बा आफ्नै साथीको गीत बज्यो भनेर मख्ख पर्नुहुन्थ्यो । थापाको 'हरियो डाँडामाथि हलो जोत्ने साथी' गीत रेडियोमा बज्दा कृषकहरू एकैछिन भए पनि हल बिसाएर गीत सुन्थे ।

आफ्नै घरमा हजुर्बाको एकाधिकार रहेको रेडियो सुन्न नपाउँदा मलाई औधी भोक चल्थ्यो । आखिर घरको प्रधान व्यक्ति हजुर्बा नै हुनुहुन्थ्यो । मुखमुखै लागेर रेडियो सुन्न खोज्यो भने कहिलेकाहीं कुटे लौरीको स्पर्श जीउमा पर्थ्यो । काकाले हजुर्बाको रेडियोसेटबाट लामो तार जोडेर स्पीकर आफ्नो कोठामा पुऱ्याउनुभएको थियो । गणित सिक्ने र अङ्ग्रेजीका गोटा माने लेखाउने बहानामा उहाँको कोठामा पनि रेडियो सुन्थेँ म । हजुर्बाले रेडियो बन्द गर्दा काकाको कोठामा पनि रेडियो बन्द हुन्थ्यो । हामी दङ्ग पर्थ्यौँ ।

रेडियोमा ठाउँका नामहरू आउँदा र व्यक्तिका नाम भन्दा हजुर्बाले सो ठाउँमा आफू पुगेको छु र ती व्यक्तिहरूलाई देखेको छु, भेटेको छु भनिरहँदा मलाई भ्रमणको लोभ लाग्थ्यो । राष्ट्रिय पञ्चायतको चुनावताका रेडियोमा मत गणना र विजयी उम्मेदवारको नाम आउँदा, आफ्नै जिल्लाका आफ्नै घरमा आउने नेताहरू विजयी भएको खबर सुन्दा मलाई पनि रमाइलो लाग्थ्यो ।

हजुर्बाले मलाई रेडियोको व्याण्ड र मिटर मिलाउन दिँदा (आवाज प्रस्ट पार्नका लागि) मैले जथाभावी घुमाएर रेडियोमाथि आफ्नो जिज्ञासाको प्रयोग गर्थेँ । कहिले हिन्दी र कहिले अङ्ग्रेजी भाषाको स्टेसन पनि टिपिरहेको हुन्थ्यो । अङ्ग्रेजी आउँदा हजुर्बाले नबुझेर होला छिट्टै नेपाली लगाउन भनेर फरमान जारी गर्नुहुन्थ्यो । रेडियोमा *महिला कार्यक्रम* पनि आउँथ्यो तर त्यो कार्यक्रम हामी हजुरआमा र आमाले मात्रै होइन गाउँका अन्य महिलाहरूले पनि व्यस्तताले गर्दा कहिल्यै सुन्न पाउँदैनथे । एकदिन हजुरआमाले “नाति, रेडियोका मान्छे कस्ता हुन्छन्, खोलेर देखा त” भन्नुभयो । उहाँले उकासेको भरमा रेडियो खोल्दा विग्रियो । यो रेडियो विग्रनुमा हजुरआमाको पनि हात छ भन्ने मेरो ठहर छ । आखिर रेडियोमा मान्छे नै कहाँ हुन्थे र ? तिनीहरूको आवाज पो तरङ्गित हुन्थ्यो । आज पनि त्यो घटना सम्झँदा मलाई अचम्मको कुतकुती लाग्छ । रेडियो विग्रिएपछि हजुर्बाले अर्को नयाँ रेडियो किन्नुभयो । विग्रिएको थोत्रो रेडियो दमौली लगेर बनाएपछि मेरो साथमा आयो । दुईओटा ब्याट्री लाग्ने रेडियो मेरो आफ्नै भइसकेको थियो । लालटिनको धिपधिपे उज्यालोमा सुमधुर गीत सङ्गीत सुन्दै लेखपढ गर्दा समय घर्केको पत्तै हुँदैनथ्यो ।

‘जदौ ! खुल्यो साहित्य संसारको दैलो’ भन्दै यज्ञनिधि रेडियोमा आउँदा किताबका पानाबाट आँखा भिक्थेँ, कान रेडियोमा लगेर जोड्थेँ म । हजुर्बा र म, दुवैलाई प्रिय लाग्थ्यो *साहित्य संसार* । किताबको पाठभन्दा बेग्लै कविता, कथा, निबन्ध, यात्रा संस्मरण र अन्तर्वार्ता आउँदा रोचक लाग्थ्यो मलाई । यस्तो बेला बीजगणित र ज्यामितिको गृहकार्य गर्न दिक्क लाग्थ्यो । कार्यक्रम सुन्दासुन्दै समय चिप्नेर गृहकार्यबिना नै म कहिलेकाहीं पाठशाला पुग्थेँ । औलो लाग्ने फाँटमा चैत वैशाखको बेला चौपट्टै गर्मी हुन्थ्यो । त्यसैले होला, केही महिनाका लागि विद्यालयमा बिहान पढाइ हुन्थ्यो । बिहान स्कूल जाँदा *साहित्य संसार* छुट्ने, *साहित्य संसार* सुनी बस्दा स्कूल छुट्ने हुँदा एकदिन मैले आफ्नो साथमा रहेको रेडियो नै भोलामा बोकेर लगें । साढेसात वजे तेस्रो घण्टीमा नारायण गुरुले नेपाली विषय पढाउँदा रेडियोमा *साहित्य संसार* आउँदै थियो । म पछाडिको बेञ्चमा कुनापट्टि बसेर कार्यक्रम सुनिरहेको थिएँ । गुरुले कालोपाटीमा पटचार लाग्ने व्याकरण पढाइरहनु भएको थियो । छेव्रैका साथीहरूको उत्सुकतापूर्ण खासखुसले गुरुको ध्यानाकर्षण भएछ । मैले रेडियो कक्षामै लगेको चाल पाएपछि उहाँले हप्काउनुभयो । हुन त यो कार्यक्रम उहाँलाई पनि मन पर्ने कार्यक्रम हो भन्ने मलाई थाहा थियो ।

पछि २०५१ सालतिर काठमाडौं आउँदा कवि अनिल पौडेलसँगै *साहित्य संसार*मा कविता रेकर्ड गराएँ । म घर पुग्नुघि नै मेरो कविता पनि पुगिसकेको थियो । हजुर्वाले आफ्नै नातिको कविता स-स्वर रेडियोमा सुन्दा अचम्म मान्नु भएछ । सधैं रेडियो सुनेर पढाइ विगानै भयो भनेर हप्कीदप्की गर्ने हजुरवाले यसपटक स्यावासी पनि दिनुभयो र कविता लेख्न प्रोत्साहन पनि गर्नुभयो । कविता वाचन गरेको पनि पारिश्रमिक पाइन्छ भन्ने मलाई थाहा थिएन । मेरो नाउँको पारिश्रमिक कसैले कीर्ते हस्ताक्षर गरेर पचाइसकेको कुरा धेरैपछि कवि अनिल पौडेलले सुनाउनुभयो ।

यति बेला गाउँमा सडक पुगिसकेको छ । विद्युतीकरण भइसकेको छ । घरघरमा टेलिभिजन राख्ने होडवाजी चलिरहेको छ । सहरमा एफएम स्टेसन स्थापनाले रेडियो क्रान्ति नै ल्याएको छ । हिजोआज मेरो गाउँमा रेडियो नेपाल पातलो सुनिन्छ । गाउँका युवाहरू शिक्षा र अवसरको खोजीमा गुँड छोडेर, डाँफेचरीभै वेग हानेर सहर पसेका छन् । आज म पनि सहरमै छु, हजुर्वा दमौलीमा हुनुहुन्छ, रेडियो नेपाल सिंहदरवार काठमाडौंमै छ । *साहित्य संसार* चलाउने दाहाल यज्ञनिधि रेडियो नेपालबाट एफएमतिर लागेका छन् । कहिलेकाहीं साहित्यिक कार्यक्रमहरूमा उनलाई भेट्दा किशोरकालको सम्झनाले कान निमोट्छ, बाल्यकालको स्मृतिले मन चिमोट्छ । विगतको मानसिक विम्ब भल्भली आउँछ । रेडियो नेपालको नाटक र *साहित्य संसार* जस्ता कार्यक्रमले साहित्यिक संसारमा रमाउन सिकायो, साहित्यको गोरेटोमा हिँड्न सिकायो । यद्यपि आज आएर रेडियो नेपालभन्दा अखबार र पुस्तकमा मन डुल्न थालेको छ । रेडियो सम्झनाको अवशेषमा रहिरहेको छ ।